

Lubomira Tysler

ARCHEOLOGICZNY PRZYSZYNEK DO DZIEJÓW KOLEGIATY
W ŁOWICZU

I

Masywna bryła kolegiaty, zwłaszcza zaś jej fasada z dwoma wieżami przykrytymi pięknymi XVIII-wiecznymi hełmami, góruje do dzisiaj nad Łowiczem, z daleka już sygnalizując dawne i obecne jego centrum.

Świątynia zajmuje znaczną partię obecnego placu rynkowego, a lokalizacja ta, zakładając istnienie wczesnośredniowiecznego targu w okolicy późniejszego Rynku Starego Miasta formalnie lokowanego w okresie rządów arcybiskupa Jarosława Bogorii Skotnickiego, między rokiem 1342 a 1359¹ lub może nawet wcześniej, bo przed 1298², pozwalała upatrywać w kościele Najświętszej Marii Panny, późniejszej kolegiacie, *ecclesia forensis* dla wschodniej części Łowicza³.

Według XVII-wiecznej tradycji najstarszy kościół istniejący w miejscu obecnej kolegiaty miał być erygowany w 1100 r. W kolegiacie zachowała się inskrypcja na marmurowej tablicy pod chórem, z 1668 r., zawierająca trzy najważniejsze dla niej daty; rok 1100 – erygowanie kościoła parafialnego, 25 kwietnia 1433 r. – podniesienie kościoła p.w. Najświętszej Marii Panny do godności kolegiaty oraz 14 października 1668 r. – konsekracja nowego gmachu

¹ Z. Morawski, *Łowicz średniowieczny*, [w:] *Łowicz dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 43.

² M. Małuszyński, *Łowicz w wiekach średnich*, Łowicz 1934, s. 8, 11; S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 111; T. Zagrodzki, *Studium rozplanowania Starego Miasta w Łowiczu*, Łowicz 1980, s. 1 (podaje za S. Pazyrą); R. Rosin, *Łowicz do początku XIX w. Zarys dziejów*, [w:] *Corpus Inscriptionum Poloniae*, tom. V, red. R. Rosin, z. 2, *Miasto Łowicz*, wyd. J. Szymczak, Warszawa–Łódź 1987, s. 11. (tam też literatura).

³ Zagrodzki, *op. cit.*, s. 4.

i dodanie jej nowego patrona św. Mikołaja⁴. Pierwsza z wymienionych dat, mimo że nie odnotowują jej ówczesne źródła pisane, powtarzana bywa niejednokrotnie zarówno w starszej, jak i w nowszej literaturze przedmiotu i traktowana jest przez różnych autorów jako mniej lub bardziej wiarygodna⁵.

Łowicz przeszedł z rąk monarszych w kościelne stosunkowo wcześniej, już przed 1136 r.⁶ Immunitet arcybiskupi w Łowiczu potwierdzają źródła z lat 1214–1215, a także dokument Konrada Mazowieckiego z 1242 r.⁷ Zainteresowanie arcybiskupów kasztelanią łowicką i Łowiczem, przyszłą siedzibą prymasa Korony, nie ograniczało się wyłącznie do intensyfikowania przynoszącej dochody gospodarki, ale dotyczyło również organizacji życia kościelnego. Podniesiony w 1433 r. do godności kolegiaty kościół parafialny NMP, dokumentem arcybiskupa gnieźnieńskiego Wojciecha Jastrzębca (od 1423 r.)⁸, istniał tu zapewne od dawna. Odkryte w 1939 r. cmentarzysko szkieletowe, znajdujące się na południowy zachód od obecnego gmachu świątyni, datowane jest na XII–XIII w.⁹, co pośrednio sugeruje istnienie w tym miejscu budynku kościelnego przynajmniej od XII stulecia, gdyż raczej trudno sobie wyobrazić w ośrodku arcybiskupim funkcjonowanie nekropoli nie związanej z obiektem sakralnym.

Przeniesienie siedziby arcybiskupów do Łowicza spowodowało konieczność realizacji nowej murowanej budowli. Budynek kościoła NMP, przed jego erygowaniem na kolegiatę, był najpewniej świątynią drewnianą. Jeszcze za

⁴ Druga z zachowanych inskrypcji znajduje się w zakrystii kanonickiej, a jej treść jest niewątpliwie powieleniem pierwszej tablicy. J. Szymczak, *Zabytki epigraficzne miasta Łowicza*, [w:] *Corpus...*, s. 133–134.

⁵ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. II, Gniezno 1881, s. 236; W. H. Gawarecki, *Pamiętki historyczne Łowicza*, Warszawa 1844, s. 48; R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1921, s. 61; Małuszyński, *op. cit.*, s. 30 (mimo pewnych wątpliwości skłonny jest uznać tę datę za wiarygodną); *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II, *Województwo łódzkie*, red. J. Z. Łoziński, z. 5, *Powiat łowicki*, oprac. S. Kozakiewicz i J. Miłobędzki, Warszawa 1953, s. 19 (wspomina się tylko o parafii); Morawski, *op. cit.*, s. 11–12 (podważa wiarygodność tej daty i informacji z *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego); J. Gajewski, *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, [w:] *Łowicz...*, s. 467–468 (sugeruje odniesienie tej daty raczej do kaplicy grodowej).

⁶ Małuszyński, *op. cit.*, s. 10; J. Warężak, *Osadnictwo kasztelanii łowickiej (1136–1847)*, Łódź 1952, s. 131–134; Morawski, *op. cit.*, s. 12.

⁷ Morawski, *op. cit.*, s. 27–28.

⁸ Łaski, *op. cit.*, s. 236–237; *Statuty świętej kapituły w Łowiczu*, [w:] *Statuty kapituł kolegiackich dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. S. Librowski, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 1959, t. 1, z. 1.

⁹ Niestety, wobec zaginięcia w czasie pożogi wojennej materiałów z badań brak jest precyzyjnej jego lokalizacji. Cmentarzysko datowano początkowo na XI–XII w., obecnie na XII–XIII w. K. Musianowicz, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łowiczu*, „Światowid” 1947, t. 18, s. 213–214, 236; A. Kufel-Dzierżowska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Polsce środkowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1975, nr 22, s. 373, 374, 389.

życia arcybiskupa Jana ze Sprowy (1433–1464) rozpoczęto wznoszenie budowli murowanej¹⁰. Zachowane źródła nie dostarczają jednak informacji o architektonicznym kształcie kościoła. Była to prawdopodobnie realizacja o szerszym programie budowlanym, na miarę ambicji prymasowskich i potrzeb związanych z powołaniem kolegium (potrzeba pomieszczenia stall kanonickich w prezbiterium).

Po wielkim pożarze, w 1525 r.¹¹, znacznej części miasta i kolegiaty, z której pozostały podobno tylko „podstawy dwóch wież”¹², arcybiskup Jan Łaski przedstawił 28 maja 1526 r. w kapitule generalnej plan odbudowy miasta i świątyni¹³. Kolejni badacze mówią o jej nowym kształcie w sposób ogólnikowy, ograniczając się do stwierdzeń, że nowa bryła musiała być wzniesiona w miejscu zniszczonej¹⁴ albo też uległa jedynie przekształceniu¹⁵. Niektórzy sądzą, że do połowy XVII w. nie powstała nowa budowla murowana, przypuszczając, że wzniesiono jedynie budynek drewniany, może z pewnymi elementami murowanymi¹⁶.

Wokół budynku kolegiaty zaczynają pojawiać się w ciągu XVI–XVIII stulecia kaplice grobowe arcybiskupów „rozbudowujące” plan kościoła. Pierwsza z nich ufundowana była przez prymasa Jakuba Uchańskiego (1562–1581) i ukończono ją w dwa lata po jego śmierci. Dobudowana do pierwszego przęsła prezbiterium kolegiaty, na rzucie kwadratu, otwierała się pierwotnie arkadą wejściową ku prezbiterium; w połowie XVII w. otwarto ją ku nawie bocznej¹⁷. Z fundacji arcybiskupa Jana Tarnowskiego (około 1550–1604) powstała kolejna kaplica grobowa, mauzoleum rodzinne, p.w. św. Trójcy. Kaplicę ukończono w 1611 r. w kilka lat po śmierci fundatora¹⁸.

Następne w kolejności prace budowlane, podjęte staraniem prymasa (od 1616 r.) Wawrzyńca Gembickiego, miały na celu gruntowne odnowienie podupadłego budynku i wystawienie nowych wież. Prace budowlane, rozpoczęte w 1623 r., trwały tylko trzy lata. Koncentrowały się przy fasadzie

¹⁰ Oczykowski, *op. cit.*, s. 61; Małuszyński, *op. cit.*, s. 30; *Katalog zabytków...*, s. 19; Gajewski, *op. cit.*, s. 471 (podaje za Oczykowskim).

¹¹ A. K. Cebrowski, *Roczniki miasta Łowicza pisane w latach 1648–59*, przeł. M. Małuszyński, Łowicz 1937, s. 28; W. Kwiatkowski, *Łowicz prymasowski*, Warszawa 1939, s. 21.

¹² Oczykowski, *op. cit.*, s. 61.

¹³ Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 78–79.

¹⁴ Oczykowski, *op. cit.*, s. 61; Rosin, *op. cit.*, s. 21.

¹⁵ *Katalog zabytków...*, s. 19.

¹⁶ Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 78–79; Szymczak, *op. cit.*, s. 71.

¹⁷ *Katalog zabytków...*, s. 28–29; Gajewski, *op. cit.*, s. 485–486; Szymczak, *op. cit.*, s. 88–89 (inskrypcja 4).

¹⁸ *Katalog zabytków...*, s. 29–30; Gajewski, *op. cit.*, s. 490–494; Szymczak, *op. cit.*, s. 91–92 (inskrypcja 7), s. 163 (inskrypcja 77).

i wieżach, których nie ukończono. Podjęto je ponownie, zapewne z inicjatywy arcybiskupa Jana Wężyka, i kontynuowano w latach 1636–1640¹⁹.

W latach 1635–1640 wybudowano barokową kaplicę p.w. św. Anny, zajmującą przestrzeń dwóch i pół przęseł nawy bocznej, przylegającą od zachodu do kaplicy Tarnowskich. Zbudowana jest na planie prostokąta, z płytkim prostokątnym pomieszczeniem na ołtarz²⁰. Wkrótce potem została dostawiona do północnej nawy bocznej kolegiaty kaplica grobowa p.w. Najświętszego Sakramentu, z fundacji prymasa Lipskiego; budowano ją w latach 1640–1647. Kaplica ma szerokość prawie trzech przęseł i otwiera się ku nawie²¹.

Mimo tych kolejnych prac, kolegiata wymagała generalnej przebudowy i jednolitej koncepcji architektonicznej. Ówczesny kronikarz miasta Łowicza A. K. Cebrowski, opisujący zdarzenia z lat 1648–1659, ocenia jej stan jako „ledwie nie całkiem rujnująca się i wałaca od fundamentów”²². Temu nowemu, najpoważniejszemu w czasach nowożytnych, etapowi prac przy kolegiacie patronował arcybiskup (od 1641 r.) Maciej Łubieński. Projektantem i wykonawcą prac był Tomasz Poncino, znany XVII-wieczny budowniczy, pracujący dla wielu dostojników Kościoła i zakonów. Prace rozpoczął w 1650 lub 1652 r., zaś po jego śmierci w 1669 r. dalszą przebudowę kierował jego brat Andrzej. Realizowany program budowlany obejmował zarówno wnętrze kolegiaty, jak i bryłę zewnętrzną przydając jej barokowy wystrój²³.

Proces kształtowania dawnej bryły gmachu zakończono w II połowie XVIII w., kiedy to ujednolicono architektonicznie przybudówki przy prezbiterium. W 1761 r. ukończono też prace przy przebudowie zakrystii kanonickiej na kaplicę Jezusa Ukrzyżowanego z fundacji Adama Ignacego Komorowskiego. Wcześniej, w 1758 r., wzniesiono na przedłużeniu osi prezbiterium kaplicę ogrójcową z fundacji Jerzego Barszcza, rajcy łowickiego²⁴.

Głównie restauracje dokonywane jeszcze w XIX i XX w. nie miały większego wpływu na kształtowanie bryły kościoła. Obecny wygląd świątyni jest realizacją architektoniczną z II połowy XVII stulecia. Kolegiata jest kościołem trójnawowym, bazylikowym, z wydłużonym trójbocznie zamkniętym prezbiterium i dwoma wieżami po obu stronach fasady. Nawy boczne i prezbiterium obudowane są szeregiem kaplic grobowych.

¹⁹ Gajewski, *op. cit.*, s. 494–495, 498.

²⁰ *Katalog zabytków...*, s. 30; Gajewski, *op. cit.*, s. 499; Szymczak, *op. cit.*, s. 101–103 (inskrpcje 19, 20, 21).

²¹ *Katalog zabytków...*, s. 30–31; Gajewski, *op. cit.*, s. 500–502; Szymczak, *op. cit.*, s. 108–110 (inskrpcje 27, 28).

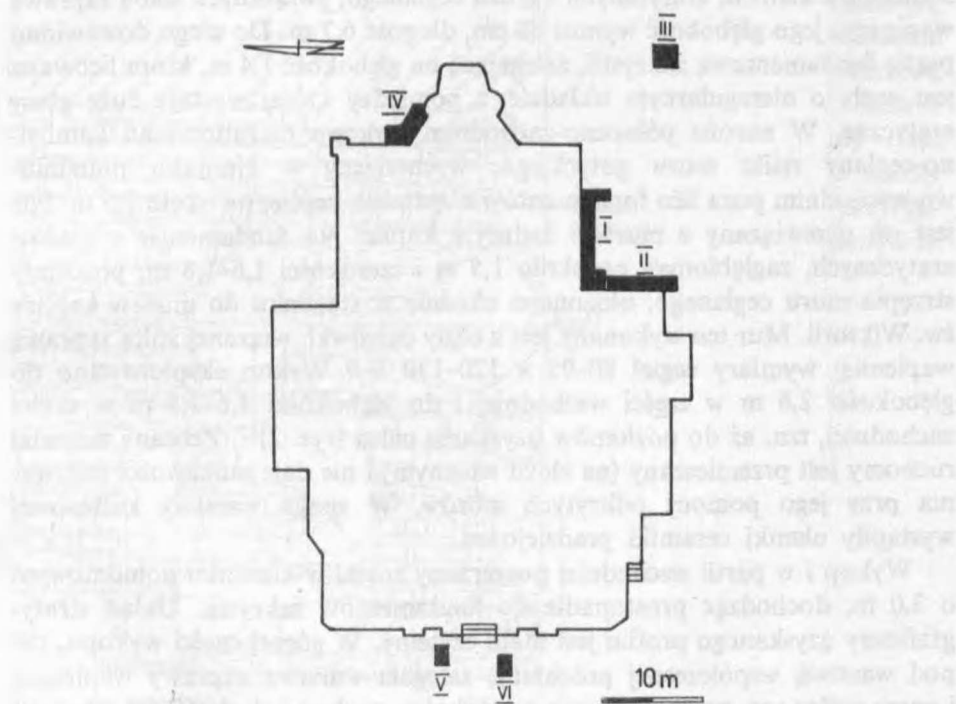
²² Cebrowski, *op. cit.*, s. 42.

²³ Gajewski, *op. cit.*, s. 502–508.

²⁴ *Katalog zabytków...*, s. 31–32; Szymczak, *op. cit.*, s. 192–193 (inskrpcje 109, 110), s. 195 (inskrpcja 114).

II

Pierwsze archeologiczne prace badawcze przy kolegiacie związane były z założeniem rowów odwadniających podczas osuszania murów kaplicy p.w. św. Wiktorii i kaplicy św. Anny. Przeprowadzono je jesienią 1986 r.²⁵ Realizację szerszego programu o charakterze ratowniczo-weryfikacyjnym podjęto wiosną 1987 r., nadzór zaś prowadzono do października tegoż roku.

Rys. 1. Łowicz st. 11. Kolegiata. Rzut bryły kolegiaty z naniesionymi wykopami. Badania 1987 i 1988 r.

Obok kontynuacji prac w wykopach objętych działaniami WKZ, założono nowe odkrywki-wykopy przy północnej ścianie prezbiterium (warstwy przy ścianie południowej uległy zniszczeniu przy zakładaniu w kościele centralnego ogrzewania) oraz w obrębie murów cmentarnych, w południowo-wschodnim narożniku. Jesienią tegoż roku założono jeszcze dwa niewielkie wykopy

²⁵ Nadzór archeologiczny prowadził WKZ w Skierniewicach, A. Kosiorek, *Łowicz-kolegiata st. 11*, „Informator Archeologiczny. Badania 1986” 1987, s. 187–188.

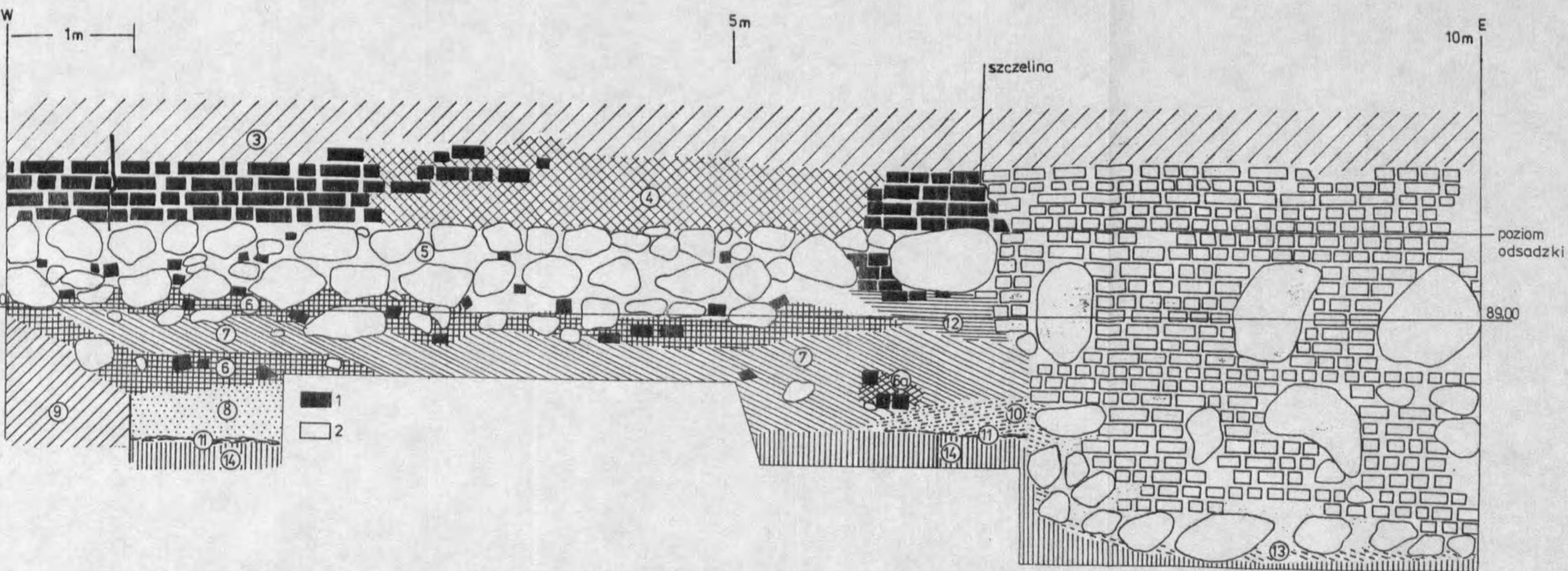
u wejścia do kolegiaty, gdzie robotnicy odkryli pozostałości niewielkich murków. Wykonano również szereg odwiertów w obrębie muru cmentarnego dla uchwycenia miąższości warstwy kulturowej i ewentualnego zlokalizowania reliktyw murów (rys. 1)²⁶.

Wykop I (o wymiarach 10,0 × 1,5 m), założony wzdłuż muru kaplicy św. Wiktorii (1580 r.) i połączonej z nią zakrystii kanonickiej i skarbcza (1760 r.), obejmuje również naroże wymienionej kaplicy i kaplicy św. Anny (1640 r.). W wykopie odsłonięto przyziemne partie murów oraz ławę fundamentową kaplicy św. Wiktorii i zakrystii. Fundament kaplicy zbudowany jest mało starannie z kamieni eratycznych i gruzu ceglanego, związanych słabą zaprawą wapienną; jego głębokość wynosi 80 cm, długość 6,7 m. Do niego dostawiono partię fundamentową zakrystii, zalegającą na głębokość 1,4 m, która licowana jest cegłą o nieregularnym układzie, z pomiędzy której wystają duże głązy eratyczne. W narożu północno-zachodnim wykopu natrafiono na kamienno-ceglany relikw muru gotyckiego, wychodzący w kierunku południowo-wschodnim poza lico fundamentów obydwóch kaplic, na około 1,5 m. Nie jest on przewiązany z murami żadnej z kaplic. Na fundamencie z gładów eratycznych, zagłębionym na około 1,5 m i szerokości 1,6–1,8 m, pozostały strzępia muru ceglanego, ułożonego ukośnie w stosunku do murów kaplicy św. Wiktorii. Mur ten wykonany jest z cegły palcówki, wiązanej żółtą zaprawą wapienną; wymiary cegieł 80–95 × 120–130 × ? Wykop eksplorowano do głębokości 2,6 m w części wschodniej i do głębokości 1,6–1,8 m w części zachodniej, tzn. aż do poziomów uzyskania calca (rys. 2)²⁷. Zebrany materiał ruchomy jest przemieszany (na złożu wtórnym) i nie daje możliwości datowania przy jego pomocy odkrytych murów. W spągu warstwy kulturowej wystąpiły ułamki ceramiki pradziejowej.

Wykop I w partii wschodniej poszerzony został w kierunku południowym o 3,0 m, dochodząc prostopadle do fundamentów zakrystii. Układ stratygraficzny uzyskanego profilu jest mało czytelny. W górnej części wykopu, tuż pod warstwą współczesnej próchnicy, zalegała warstwa zaprawy wapiennej i gruzu ceglanego, przemieszanego z próchnicą, grubości około 60 cm, niżej zaś próchnica przemieszana z gruzem ceglanym i pozostałości „zbiornika” na wapno budowlane(?) z resztkami desek szalunkowych. Eksplorację tej partii wykopu zakończono na głębokości około 1,8 m od współczesnego poziomu użytkowego z powodu osuwania się gruntu, a w części północnej pracę kontynuowano aż do głębokości 2,5 m, czyli do poziomu uzyskania calca. Nie

²⁶ Prace kontynuowane były przez Katedrę Archeologii UŁ na zlecenie WKZ w Skiernewicach. Badania prowadzili dr L. Wojda i mgr L. Tyszler, przy współudziale mgr K. Nadolskiej i mgr. A. Andrzejewskiego. L. Tyszler, *Łowicz-kolegiata st. 11*, „Informator Archeologiczny. Badania 1987” 1988, s. 199–200.

²⁷ Pomiary niwelacyjne podane na rysunkach są obliczone według reperu państwowego usytuowanego w murze budynku przy Rynku Kościuszki nr 16, o wartości 90,57 n.p.m.

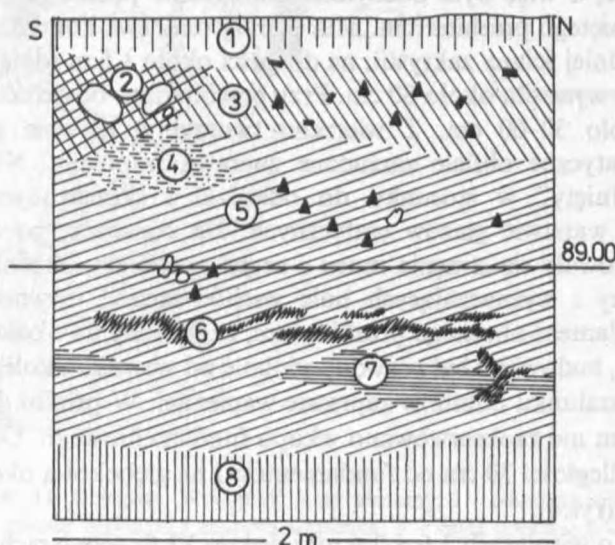

Rys. 2. Łowicz st. 11. Kolegiata. Wykop I. Fragment południowego muru i fundamentu kaplicy św. Wiktorii i dobudowanej do niej zakrystii:
 1 – cegła gotycka; 2 – cegła nowożytna; 3 – tynk; 4 – zaprawa betonowo-wapienna; 5 – zaprawa wapienna; 6 – gruz z cegły i zaprawy wapiennej (warstwy wyrównawcze); 6a – j.w. z przemieszką piasku; 7 – szara próchnica przemieszana z piaskiem, niewielką ilością gruzu i zaprawy wapiennej, drobne węgielki drzewne; 8 – glina z ciemnym piaskiem, ślady zaprawy wapiennej; 9 – gotycka przypora; 10 – szarozółty piasek ze śladami gruzu i zaprawy; 11 – warstewka spalenizny; 12 – ciemna próchnica z piaskiem przemieszana z małą ilością zaprawy wapiennej i węgielków drzewnych;
 13 – piasek z próchnicą i drobnym gruzem; 14 – żółty calcowy piasek

zaobserwowano wkopu fundamentowego; nasycenie materiałem zabytkowym znikome.

Wykop II (o wymiarach $7,0 \times 1,5$ m) założono wzdłuż wschodniej ściany kaplicy św. Anny (1640 r.); jej fundament zbudowany jest niestarannie z kamieni eratycznych, gruzu i brył rudy darniowej, niedokładnie spoinowany słabą zaprawą wapienną; posadowienie uchwycono na głębokości około 1 m, na słabo „zbitym” gruncie. Na przedłużeniu wykopu, w części południowej, jest widoczny wkop fundamentowy.

Wykop III (o wymiarach $2,0 \times 2,0$ m) usytuowany około 10 m na południowy wschód od budynku kościoła, w obrębie muru cmentarnego, założony był celem uzyskania stratygrafii warstw kulturowych w sąsiedztwie kolegiaty. Analiza ich układu i zawartości wykazała, że pierwsza warstwa gruzu ceglanego i zaprawy wapiennej mogła powstać w XIX–XX w. i stanowi poziom niwelacyjny po ostatnich pracach remontowych kolegiaty (lata 1861–1863 i po II wojnie światowej), może nawet po rozbiórce szkoły kolegiackiej (1859 r.)²⁸ czy też po zburzonych budynkach zabudowy przyrynkowej. W wykopie, pod warstwą humusu, znaleziono kilka dużych głazów ze

Rys. 3. Łowicz st. 11. Kolegiata. Wykop III. Profil zachodni: 1 – próchnica wierzchnia; 2 – zaprawa wapienna, kamienie; 3 – próchnica przemieszana z gruzem ceglanym i zaprawą wapienną; 4 – żółta glina z drobnym węglem drzewnym; 5 – próchnica ze śladami gruzu ceglanego, węgla drzewnych; 6 – warstewka spalenizny i węgla drzewnych; 7 – szarżółta glina; 8 – calcowy piasek

²⁸ Gajewski, *op. cit.*, s. 601.

śladami zaprawy oraz kilka cegieł „palcówek” i bryły rudy darniowej. Zalegały w warstwie próchnicy przemieszanej z gruzem i zaprawą wapienną. Kolejna warstwa (próchnica ze śladami gruzu, węgla drzewnych i ruchomym materiałem zabytkowym – ceramika naczyniowa, szkło) nie powstała jednorazowo i w krótkim odstępie czasu. Materiał w niej zawarty jest niestety przemieszany, co nie pozwala na wydzielenie kolejnych sekwencji użytkowych i można go tylko ogólnie wiązać z XV–XVII w. Węgla drzewne, dość licznie w niej występujące, są najprawdopodobniej śladem pożarów, jakie nawiedzały miasto, nie oszczędzając przy tym również kolegiaty²⁹. Opisany poziom, od kolejnego, datowanego na I połowę XIV stulecia, oddziela warstewka spalenizny (ślad po pożarze). W wykopie nie natrafiono na pozostałości po cmentarzu przykościelnym. Calec wystąpił na głębokości 1,7–1,8 m – rys. 3.

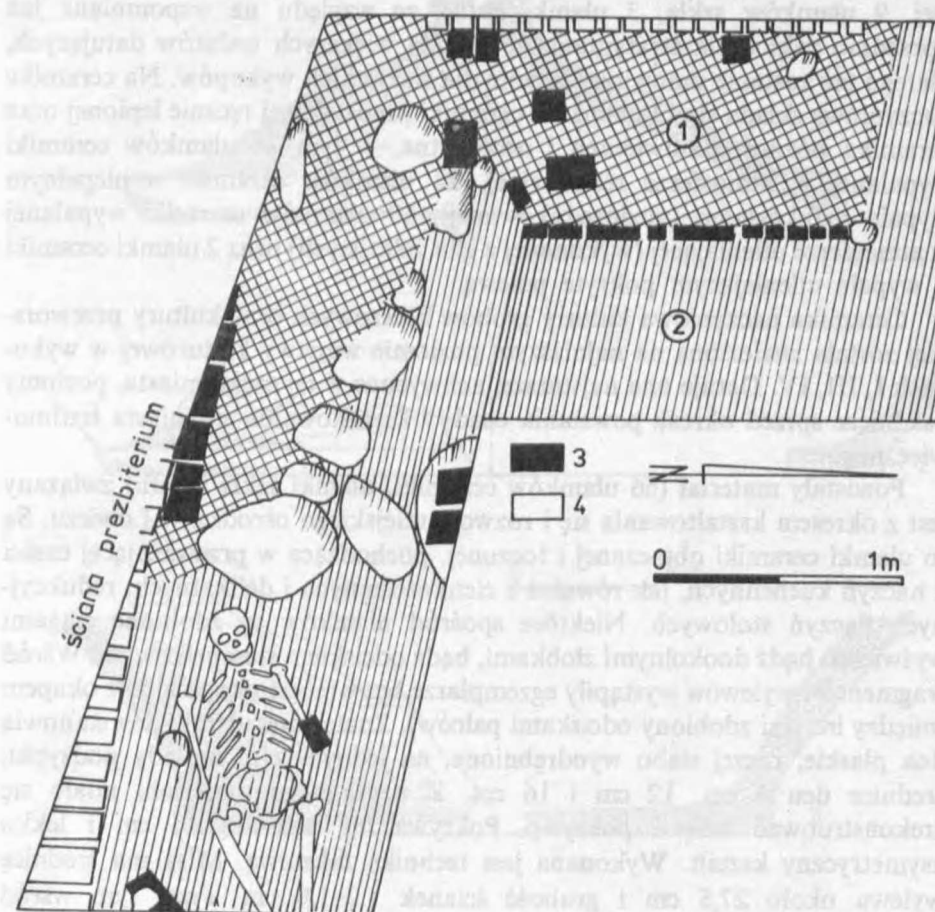
Wykop IV (o wymiarach $3,6 \times 1,5$ m + $2,2 \times 1,5$ m) założono przy północnej ścianie prezbiterium. Wobec obudowania bryły kolegiaty kolejnymi kaplicami na przestrzeni XVI–XVIII w., dotarcie do ewentualnych najstarszych relikwów kościoła jest od strony zewnętrznej kolegiaty bardzo utrudnione³⁰. Zarejestrowano tutaj pozostałości dwóch partii murów fundamentowych. Starsza przebiegała równolegle do osi centralnej kościoła wschód-zachód, a więc była odchylona od ukośnie przebiegającej linii trójbocznie zamkniętego prezbiterium. Mur starszy miał swą kontynuację również wzdłuż wschodniej ściany zakrystii, na długości około 1,5 m (dalej urywał się), jego szerokość wynosiła około 80 cm. Przy prezbiterium odsadzka muru miała szerokość około 50–60 cm. Z wierzchu tworzył ją głównie gruz ceglany i kamienie eratyczne obficie zarzucone zaprawą wapienną. Niżej mur był wyraźnie „cofnięty” w stosunku do odsadzki i skonstruowany z cegieł ułożonych na warstwie głazów eratycznych. Na odsadzce, po stronie prezbiterium, zachowały się strzępia muru z cegieł gotyckich, ukośnie odchodzących od ściany i wyznaczających linię wschód-zachód, równoległą do osi kościoła. Fundament obecnego prezbiterium, zagłębiony na około 2,1 m i osadzony w calcu, budowany był prawdopodobnie od wewnątrz kolegiaty, zostały na nim ślady szalunku odbite w zaprawie wapiennej. W profilu dochodzącym do prezbiterium nie zaobserwowano wkopu fundamentowego. Odkryty szkielet ludzki w odległości 30 cm od fundamentów i na głębokości około 1,1 m był nienaruszony (rys.4).

Wykop V (o wymiarach $1,6 \times 1,6$ m) i wykop VI (o wymiarach $1,3 \times 2,4$ m) usytuowane były po lewej i po prawej stronie głównego wejścia do kolegiaty. Odsłonięto w nich pozostałości niewielkich murków, szerokości 90 cm. Murki licowane cegłą „palcówką” o nieregularnym wątku zachowały

²⁹ Cebrowski, *op. cit.*, s. 28–30; Gajewski, *op. cit.*, s. 473–474.

³⁰ Kilka lat wcześniej podziemia pod prezbiterium i nawą główną przebudowano na pomieszczenia kotłowni; są niedostępne dla badań.

się na wysokość 4 cegieł, posiadały jądro z gruzu ceglanego i niewielkich kamieni wiązanych zaprawą wapienną. Osadzone były na płytko zalegających fundamentach, około 30 cm, z gruzu ceglanego i kamieni eratycznych.

Rys. 4. Łowicz st. 11. Kolegiata. Wykop IV. Rzut poziomy: 1 – odsadzka muru; 2 – próchnica przemieszana z gruzem ceglanym i zaprawą wapienną; 3 – cegła gotycka; 4 – cegła nowożytna

Zakres prac archeologicznych obejmował również wiercenia ręcznym świdrem geologicznym. Wykonano 9 odwiertów o skoku 5 m na linii północ-południe w obrębie muru cmentarnego. W północno-wschodniej części ogrodzenia natrafiono na pozostałości (partie fundamentowe?) szkoły kolegiackiej, wybudowanej za czasów arcybiskupa Uchańskiego i rozebranej w 1859 r.

III

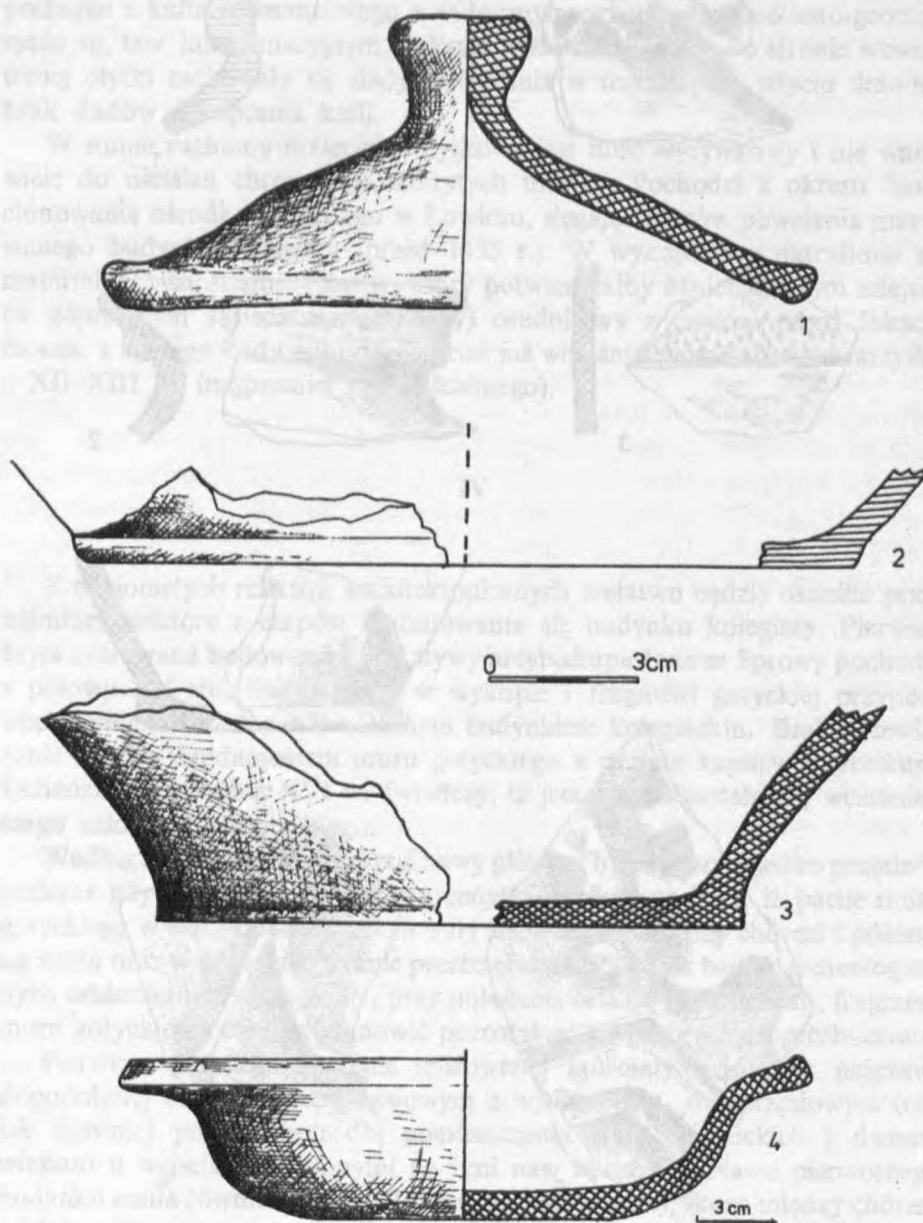
Odkryty w wykopach materiał zabytkowy (77 ułamków ceramiki naczyniowej, 9 ułamków szkła, 3 ułamki kafli), ze względu na wspomniane już uprzednio zakłócenia stratygraficzne nie ma większych walorów datujących, dlatego też zostanie omówiony łącznie dla wszystkich wykopów. Na ceramikę naczyniową składa się 11 ułamków ceramiki pradziejowej ręcznie lepionej oraz ceramika późnośredniowieczna i nowożytna, w tym 26 ułamków ceramiki wypalanej w atmosferze redukcyjnej, 28 ułamków ceramiki o niepełnym wypale redukcyjnym (niedoredukowanej), 10 ułamków ceramiki wypalanej w atmosferze utleniającej (wykonanej z glin żelazistych) oraz 2 ułamki ceramiki o wypale utleniającym pokryte polewą.

Ceramika naczyniowa kultury grobów kloszowych oraz kultury przeworskiej została znaleziona na najniższym poziomie warstwy kulturowej w wykopach I, III, IV. Datuje ona najstarsze, uchwycone w tej części miasta, poziome osadnicze sprzed okresu powstania osady i kształtowania się miasta średniowiecznego.

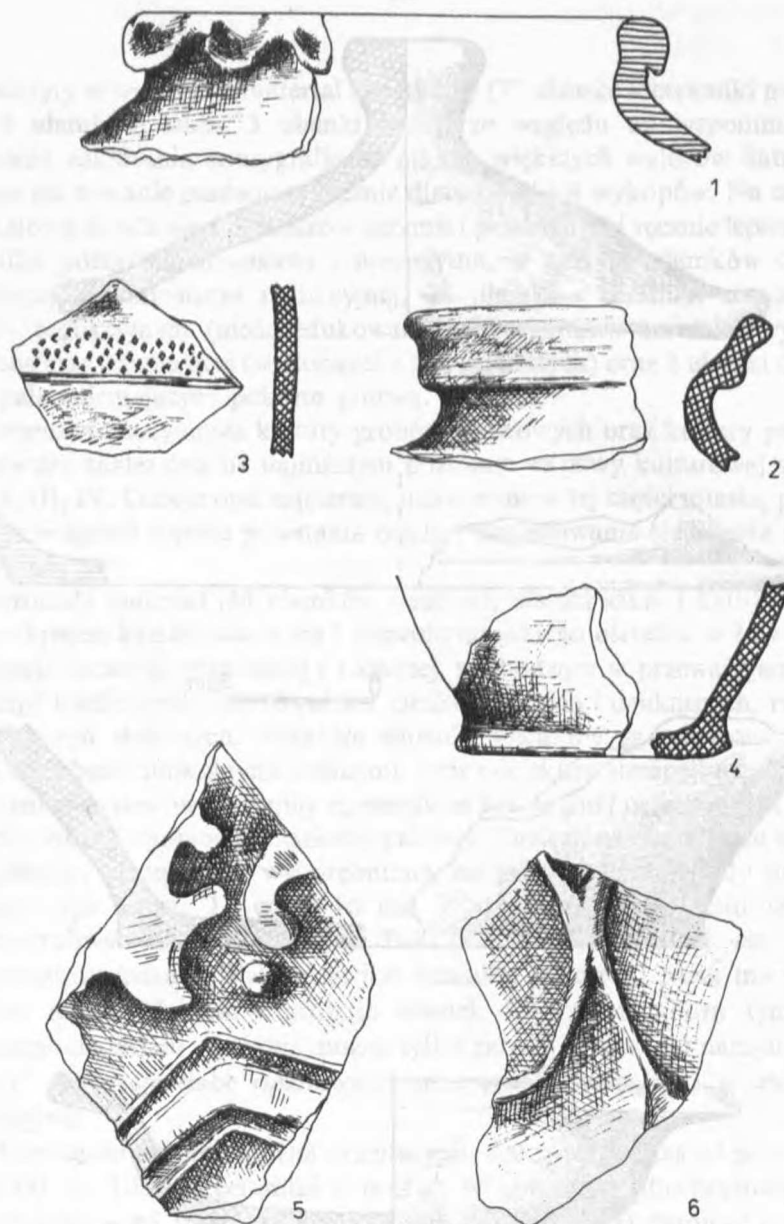
Pozostały materiał (66 ułamków ceramiki, ułamki szkła i kafli) związany jest z okresem kształtowania się i rozwoju miejskiego ośrodka w Łowiczu. Są to ułamki ceramiki obtaczanej i toczonej, pochodzące w przeważającej części z naczyń kuchennych, jak również z cienkościennych i delikatnych, redukcyjnych naczyń stołowych. Niektóre spośród ułamków są zdobione ciągami wyświeceń bądź dookołnymi żłobkami, bądź odciskiem stempelkowym. Wśród fragmentów wylewów wystąpiły egzemplarze bez wrębu i okapu albo z okapem (między innymi zdobiony odciskami palców). Znalezione ułamki den stanowią dna płaskie, raczej słabo wyodrębnione, na jednym z nich ślady podsypki; średnice den 6 cm, 12 cm i 16 cm. Z uzyskanego materiału udało się zrekonstruować misę i pokrywę. Pokrywa ma średnicę 14 cm i lekko asymetryczny kształt. Wykonana jest techniką taśmową. Misa ma średnicę wylewu około 27,5 cm i grubość ścianek 1,2–1,0 cm. Poza tym wśród zebranego materiału wyróżnić można tylko garnki. Większość naczyń „grubej roboty” wykazuje słabe opanowanie umiejętności wypalania w atmosferze redukcyjnej.

Materiał ceramiczny można orientacyjnie datować na czas od połowy XIV do XVII w. Ułamki ceramiki z polewą w kolorach żółto-brązowym oraz zielono-brązowym (pokrywającą naczynie od wewnątrz) datować można na XV–XVI w. (rys. 5, 6).

Drugą kategorię zabytków stanowią ułamki szkła butelkowego (ręcznie formowanego) oraz ułamki szkła taflowego (okienne). Trzecia grupa zabytków to trzy ułamki kafli; dwa z nich pochodzą z kafała gotyckiego,

Rys. 5. Łowicz st. 11. Kolegiata. Materiał ceramiczny: 1 – pokrywka; 2, 3 – dna naczyń;
4 – misa

Rys. 6. Łowicz st. 11. Kolegiata. Materiał ceramiczny: 1, 2 – wylewy naczyń; 3 – fragment brzośca;
4 – dno naczynia; 5, 6 – fragmenty kafli

z wysokim rantem, pokrytego oliwkowo-brunatną polewą. Bliżej nie określona ornamentyka (wyobrażenie?) zachowane jest fragmentarycznie. Trzeci ułamek pochodzi z kafla renesansowego z widocznym ornamentem roślinno-geometrycznym, tzw. kontynuacyjnym, pokrytego zieloną polewą. Po stronie wewnętrznej płytki zachowały się ślady wyciskania w formie przy użyciu tkaniny; brak śladów zakopcenia kafla.

W sumie ruchomy materiał zabytkowy jest dość wrywkowy i nie wnosi wiele do uściśleń chronologii odkrytych murów. Pochodzi z okresu funkcjonowania ośrodka miejskiego w Łowiczu, sięgając czasów powstania murowanego budynku kolegiaty (przed 1433 r.). W wykopie nie natrafiono na materiał wczesnośredniowieczny, który potwierdzałby istnienie w tym miejscu (w najbliższym sąsiedztwie kolegiaty) osadnictwa z czasów przed lokacją miasta, a którego ślady odkryto przecież już wcześniej w postaci cmentarzyska z XII–XIII w. (najpewniej przykościelnego).

IV

Z odsłoniętych relikwów architektonicznych niełatwo będzie określić przynajmniej niektóre z etapów kształtowania się budynku kolegiaty. Pierwsza bryła murowana budowana z inicjatywy arcybiskupa Jana ze Sprowy pochodzi z połowy XV stulecia. Odkryty w wykopie I fragment gotyckiej przypory wiązać chyba można z XV-wiecznym budynkiem kolegiackim. Brak przewiązania między fundamentem muru gotyckiego a murem kaplicy arcybiskupa Uchańskiego z końca XVI w. świadczy, iż jest ona pozostałością wcześniejszego założenia kolegiackiego.

Według J. Gajewskiego korpus nawy głównej był krótszy o jedno przęsło³¹, podczas gdy w notatce z *Katalogu zabytków sztuki* podano, iż partie muru gotyckiego w wątku polskim zachowały się w ścianie między chórem i północną wieżą oraz w północnej ścianie prezbiterium³². Podczas badań archeologicznych odsłonięto w wykopie IV, przy północnej ścianie prezbiterium, fragment muru gotyckiego, mogący stanowić pozostałość po pierwotnym prezbiterium.

Pierwsze, gotyckie założenie murowanej kolegiaty było więc najprawdopodobniej budynkiem trójnawowym z wydłużonym, dwuprzęsłowym (tak jak obecnie) prezbiterium dla pomieszczenia stall kanonickich i dwoma wieżami u wejścia, ustawionymi na linii naw bocznych. Nawa pierwotnego budynku miała również obecną długość (na pięć przęseł), skoro między chórem a wieżą północną zachowały się, wspomniane już, fragmenty muru gotyckiego.

³¹ Gajewski, *op. cit.*, s. 470–471.

³² *Katalog zabytków...*, s. 19.

Wielki pożar w 1525 r. strawił budowlę, podobno prawie doszczętnie, pozostawiając jedynie podstawy dwóch wież³³. W związku z tym nasuwają się wątpliwości, gdyż zachowane pozostałości substancji architektonicznej (odkryte relikty murów o metryce gotyckiej) zdają się potwierdzać nieco mniejszy zakres destrukcji, pozwalając tym samym na nieco inne spojrzenie na problem odbudowy świątyni.

Sugerowana w literaturze rekonstrukcja kolegiaty w okresie rządów arcybiskupa Jana Łaskiego w drewnie³⁴ nie wydaje się być rozwiązaniem całkowicie przekonującym, chociaż jego negacja w świetle dotychczas pozyskanych przesłanek wynikać może bardziej z teoretycznych możliwości interpretacji niż z obserwacji archeologiczno-architektonicznych *in situ*. Prymas Jan Łaski, jeden z najwybitniejszych rezydentów gnieźnieńskich i opiekunów głównego ośrodka dóbr arcybiskupich, którego rządy wyraźnie zaważyły na kształcie miasta, wydał szereg ustaw, np. przeciwpożarowych dla Łowicza zakazujących między innymi wznoszenia domków kanonickich wokół kościoła, co w przeszłości doprowadziło ogień pod kolegiatę. Wydaje się więc mało prawdopodobne podjęcie odbudowy świątyni w drewnie, chyba że była ona pomyślana jako budynek tymczasowy. J. Gajewski podaje, iż kolegiatę zaczęto odbudowywać od 1526 r. z inspiracji J. Łaskiego, w jej pierwotnej formie architektonicznej³⁵. Według innych działania te przypadają na okres rządów prymasa Uchańskiego (zm. 1580)³⁶. W latach 1575(?)–1580 wzniesiono kaplicę grobową arcybiskupa Uchańskiego, dostawiając ją do pierwszego przęsła prezbiterium. Była ona pierwotnie otwarta ku prezbiterium, nie zaś ku nawie bocznej; zmianę rozplanowania podjęto dopiero w latach wielkiej przebudowy kolegiaty (1652–1668). Nie wiadomo, czy otwarcie kaplicy ku prezbiterium było podyktowane względami ideologicznymi czy też istnieniem w owym czasie kościoła jednonawowego, chociaż ta druga ewentualność wydaje się mniej prawdopodobna. Obserwowane w wykopie I fundamenty kaplicy wyraźnie odróżniają się inną konstrukcją i głębokością zalegania w porównaniu z przylegającym do niej posadowieniem XVIII-wiecznej zakrystii.

Najstarsze przedstawienie kolegiaty z początku XVII stulecia, czyli pochodzące z około ćwierć wieku po wystawieniu kaplicy, prezentuje rycina w głośnym dziele Brauna i Hogenberga *Civitates orbis terrarum*, wydanym w Kolonii w 1618 r. Czas jej powstania został ostatnio ustalony na rok około 1607, co korespondowałoby z rządami Bernarda Maciejowskiego, herbu Ciołek, którego klejnot uzupełnia wspomnianą rycinę³⁷. Kolegiata jest tam

³³ Oczykowski, *op. cit.*, s. 61.

³⁴ Kwiatkowski, *op. cit.*, s. 78–79; Szymczak, *op. cit.*, s. 71.

³⁵ Gajewski, *op. cit.*, s. 474.

³⁶ Rosin, *op. cit.*, s. 21.

³⁷ Z. Skiełczyński, *Szkice z dziejów sztuki w Łowiczu*, Łowicz 1981, s. 5–6.

przedstawiona jako budynek przykryty jednym dachem, a więc trójnawowy(?), halowy lub po prostu jednonawowy, bez wież, co jest mniej prawdopodobne, prezbiterium zapewne było prosto zamknięte. Korpus nawowy zdobią w fasadzie i od prezbiterium trójkątne szczyty z wysokimi sterczynami. Widoczna jest ściana południowa, przepruta trzema długimi, wąskimi oknami, z dobudowanymi do niej dwiema kaplicami, przykrytymi kopulastymi hełmami. Obydwie kaplice są wyraźnie wysunięte poza elewację ściany budynku. Jedna z nich jest nam znana bezpośrednio ze źródeł.

Nasuwa się pytanie, czy rycinę Brauna można traktować jako źródło miarodajne, pozwalające na akceptację faktu istnienia kościoła jednonawowego, murowanego lub może ceglano-drewnianego, czy raczej – uwzględniając nieścisłości i pewne dowolności przedstawienia – należy skłaniać się ku sugerowanemu przez badaczy rozwiązaniu „trójnawowemu”. Oczywiście nie podejmuję się tu przeprowadzić analizy rzetelności tego przedstawienia; wspomnieć jednak należy, że jego autor nie uwzględnił prezbiterium, umieszczając kaplicę św. Wiktorii tuż przy skraju wschodniego szczytu budowli. Druga kaplica znajduje się na linii pierwszej, czyli na przedłużeniu obecnej nawy bocznej. Z czyjej fundacji mogłaby powstać ta kaplica? Źródła pisane pomijają ją całkowicie. Bardzo prawdopodobna wydaje się być teza Z. Skielczyńskiego o pierwotnej, drewnianej kaplicy Tarnowskich, wystawionej po śmierci arcybiskupa Tarnowskiego (zm. 1604 r.) i odbudowanej między 1607–1611, po wzniesieniu naw bocznych³⁸.

Niezależnie od przyjęcia którejkolwiek z proponowanych możliwości, badania archeologiczne nie rozwiązały kwestii rzutu budynku z XVI stulecia. Jedynym źródłem do tego okresu wydaje się być zatem w dalszym ciągu wspomniana rycina Brauna. Dalsze kształtowanie się rzutu i bryły kolegiaty określają powstające kolejno w I połowie XVII w. kaplice grobowe Tarnowskich i arcybiskupa Wężyka, dobudowywane do ściany południowej nawy bocznej. Jeśli więc przyjmiemy, iż na rycinie z 1607 r. kościół był budowlą jednonawową, to nawy boczne musiały powstać zatem za panowania arcybiskupa Gembickiego (od 1616 r.), a może i arcybiskupa Wężyka. Jeśli natomiast przekaz na rycinie nie oddaje rzeczywistego kształtu ówczesnej kolegiaty, to musiała być ona odbudowana po pożarze już przez prymasów Jana Łaskiego i Uchańskiego³⁹. Tak czy inaczej, jej stan w I ćwierci XVII w., niemal zupełnie zrujnowanej i otoczonej drewnianym płotem, wydawał bardzo niekorzystne świadectwo arcybiskupom gnieźnieńskim, rezydującym w pobliskim zamku łowickim.

Swych wielkich mecenasów znajduje kolegiata w osobach arcybiskupów Gembickiego, który w 1619 r. podniósł sprawę konieczności odbudowy

³⁸ *Ibidem*, s. 6.

³⁹ Gajewski, *op. cit.*, s. 474; Rosin, *op. cit.*, s. 21.

kolegiaty i rozpoczął prace, oraz Macieja Łubieńskiego, który dokonał gruntownej przebudowy bryły w stylu barokowym. Ten ostatni bardziej troszczył się o kolegiatę łowicką niż o katedrę gnieźnieńską. Wielkie zasługi dla kolegiaty mieli arcybiskup Michał Radziejowski (zm. 1705), arcybiskup Teodor Potocki (zm. 1738) wspornie wyposażając jej wnętrze. Dzięki ambitnej opiece prymasów kościół uzyskał imponującą bryłę i bogaty wystrój, a obudowany szeregiem kaplic prymasowskich bardziej przypominał w XVIII w. kościół katedralny niż kolegiacki.

Nawiązując do przeprowadzonych badań archeologicznych odnajdujemy w wykopie IV, przy ścianie prezbiterium, ślady przebudowy kolegiaty z poł. XVII w. Zmodernizowano wówczas rzut prezbiterium zamykając je trójkątnie. Wybudowano nowy fundament dla muru ukośnie zamykającego prezbiterium i wspartego na nim ryzalitu. Z okresu poprzedzającego wielką przebudowę kościoła w stylu barokowym pochodzą dwa niewielkie fragmenty murów odkryte u wejścia do kolegiaty. Stanowią one prawdopodobnie pozostałości XVI–XVII wiecznej kruchty podcieniowej, jaką miał również w XVI w. inny łowicki kościół p.w. św. Leonarda.

Wartość danych uzyskanych w wyniku przeprowadzonych prac archeologicznych nie pozwala jednak nadal na wyjaśnienie szeregu niewiadomych związanych z historią kształtowania się bryły kolegiaty. Istnieje potrzeba znacznego rozszerzenia programu badawczego kolegiaty łowickiej i bliższego zainteresowania się nią jako jednego z przykładów najpoważniejszych inicjatyw budowlanych arcybiskupów gnieźnieńskich⁴⁰.

Lubomira Tyszler

ARCHAEOLOGICAL CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE COLLEGIATE CHURCH IN ŁOWICZ

Results of archaeological investigations conducted at the collegiate church in Łowicz are discussed. The present church was built in the mid-17th century to the plan of Andrzej Poncino and on the initiative of Maciej Łubieński, archbishop since 1641. The tradition concerning the church goes back to 1100. In 1433 the then parish church, built in timber, was raised to the status of the collegiate church. The erection of the brick church was begun by archbishop Jan of Sprowa (1433–1464). In 1525 the building was destroyed by fire but the extent of the damage is not known. Successive patrons of the collegiate church had various building works done yet for lack of

⁴⁰ L. Kajzer, *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1983, Folia archaeologica 3; C. Sikorski, *Zamek w pałuckiej Wenecji*, „Komunikaty Archeologiczne” 1986, t. 4, A. Stoga (rec.) J. Gajewski, *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, [w:] *Łowicz...*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1989, R. 51, nr 2, s. 201–207.

evidence they are hard to assess. In the period from the end of the 16th to the 18th century a number of archbishops' burial chapels were added. However, either for lack of proper care or because of a number of successive fires the church was not always in a good state of repair.

Rescue excavations carried out by the Conservator of Monuments for the Province of Skierniewice in cooperation with the Department of Archaeology of the Łódź University have failed to determine the shape of the building prior to the mid-17th century. The uncovered remains of a Gothic wall have only added to our knowledge of the plan of the earliest brick building. Accordingly, it can be assumed that the collegiate church, located on the same site, was a three-aisled construction with an elongated presbytery. The earliest cultural layers, revealed by excavations, date to the mid-14th century when an urban centre, granted „town rights” (*locatio civitas*) was being formed. Apart from the churchyard of the 12th–13th centuries, which had already been discovered in the pre-war period and which indirectly indicates the existence of a settlement preceding the *locatio* and confirms the early date of the church, no other traces of early medieval pre-*locatio* settlement have come to light.